
IFJ. BARTA JÁNOS

A TUDÁS ELHIVATOTT TERJESZTŐI (Egyházi szerzők szerepvállalása a hazai mezőgazdasági irodalom első századaiban)

Nehezen megválaszolható kérdése agrártörténet-írásunknak, hogy mikorra is keltezhetjük hazánkban a mezőgazdasági irodalom születését. Az 1930-as évek első felében készült gazdasági bibliográfiánk 1505-öt tekinti az első ide sorolható munka megjelenési évének.¹ Az évszám – a hazai gazdasági irodalom helyzetének megítélésére – tetszetősnek tűnik, e határozottnak látszó indítás azonban nem nélkülöz bizonyos optimizmust. Erre utal az inkább feltételesnek tekinthető évszám kijelölése, valamint a hozzá csatolt írás meglehetősen laza kapcsolódása a mezőgazdasághoz. Georgius Wernher – később még jó néhányszor újra kiadott – *De admirandis Hungariae aquis hypomnemation* (Feljegyzések Magyarország csodálatos vizeiről) c. művének ugyanis a bibliográfia szerzői sem a Kölnben 1505-ben megjelent első, sem a Bázelen 1549-ben nyomtatott második kiadáshoz nem tudtak hozzájutni, azok létreje csak egy későbbi – ugyancsak bibliográfiai jellegű – összeállítás alapján tudtak utalni. Az első, az 1505-ös dátumot azonban az újabb kutatások már nem erősítik meg, bár egyre több adatot tudnak a Szinyey által még csak királyi tanácsosként és pozsonyi városi kormányzóként bemutatott szerzőhöz kapcsolni.² (Néha talán többet is, mint ami egy életpályába belefér, ami nem zárja ki, hogy ezen a – magyarországi németiség körében többfelé előforduló – néven a 16. század első felében több tollforgató is működött.³)

Az újabb kutatások azt is kiderítették, hogy a hazai gazdasági irodalom bibliográfiájába bekerült Georgius Wernher végül nem is magyarországi születésű volt, hanem az akkor a Habsburg államhoz (a cseh koronához) tartozó Felső-Sziléziában, Patschkau helységben (ma Paskovia, Lengyelország) látta meg a napvilágot 1497 körül.⁴ Boroszló püspöke, Thurzó János segítségével került a krakkói egyetemre, ahol 1519-ben baccalaureatus (babérkoszorús) fokozatot szerzett (a magisteri fokozatot viszont – úgy tűnik – nem érte el). Élete jó részét azután Magyarországon töltötte. Tanítóként működött Kassán és Eperjesen, ezután királyi tanácsos, majd Sóvár, később Szepes várának kapitánya lett. Eperjesen hunyt el 1567-ben, s ott is temették el.

1 Dóczy–Wellmann–Bakács 1934: 15.

2 Szinyey 1914: XIV. 1528. hasáb.

3 Az a Brassóban is működő Georgius Wernher (1490?–1556), akiről Csepregi Zoltán 2006-i cikkét írta, pl. nem feltétlenül azonosítható a felvidéki Wernherrel, akitől nemcsak életpályája állomásai szerint, hanem születési és halálozási időpontjában is különbözik.

4 Az újabb kutatások összefoglalóját ld. Dobos 2011: 3–14. lap.

A Magyarország csodás vizeiről írt munkáját – úgy tűnik – a kor neves diplomatája, Sigmund Herberstein báró (1486–1557), I. Ferdinánd és II. Miksa német-római császárok (és magyar királyok) nagy műveltségű tanácsosa és diplomatája ösztönzésére állította össze. A báró nemcsak érdeklődött a földrajz, a néprajz és a természettudományok iránt, hanem maga is írt ezekről a témákról, s mások idevonatkozó értékes munkáinak kiadását is segítette. Nemcsak Wernher munkája immár létező 1549-i bázeli kiadásának ajánlása szól neki, hanem a Magyarország csodás vizei az ő egyik, 1563-ban Bázelen kiadott könyve (*Moscouiter wunderbare Historien*) mellékleteként is helyet kaphatott.⁵

Mecénási érdeklődését a magyarországi fürdők és fürdőalapítási lehetőségek iránt nem titkolt módon a török keltette fel, amire Wernher műve is utal. Leírásából megtudjuk, hogy a törökök nagyon kedvelték a fürdést, és továbbfejlesztették a fürdőket. A Magyarország folyó- és gyógyvizeit, valamint sóbányáit felsoroló munka persze inkább földrajzi leírás, mint gazdasági értekezés. Szerzője pedig nem igazán tudott túllépni regionális ismeretein. Elsősorban az ország középpontjában és a Felvidéken található előfordulásokat tárgyalja, míg az akkor már régen ismert dunántúli, dél-magyarországi és erdélyi források (pl. a savanyúvizek) jóformán teljesen kimaradtak az ismertetésből. Kiemeli, hogy olyan vizek, mint amelyek Magyarországon találhatóak, alig fordulnak elő más országban. A budai hévizekről úgy véli, hogy ezek előfordulási helyét joggal tették meg királyi székhelyül. A források egy része kellemes hőmérséklete miatt alkalmas a fürdésre, ilyenek találhatóak a királyi palota szomszédságában, némelyik viszont olyan forró, hogy a beledobott tojás megfő. Ezeket a meleg forrásokat „thermáknak” nevezi, amelyek részben a város felett, részben a város alatt találhatóak (Felhévíz, Alhévíz).

Wernher művének felvétele a hazai gazdasági könyvészet bibliográfiájába részben a gazdasági irodalom igen tág értelmezéséből, részben a korai munkák nehéz hozzáférhetőségéből következett. Az 1505-ös dátum téves voltát nemcsak ez utóbbi körülmény – a feltételezett kiadás hozzáférhetetlensége – igazolja, hanem az is, hogy kiadásakor a szerző – életrajzi adatai szerint – legfeljebb tizenöt (de lehet, hogy csak hét) éves lett volna. A bibliográfia kiindulópontját így aligha tekinthetjük többnek, mint tetszetős feltételezésnek. Ha a hazai gazdasági könyvészet kezdetét mégis Wernher munkájához kapcsoljuk, a kezdő évszámnak akkor is inkább az 1549-es bázeli kiadáshoz kell kapcsolódnia.

Talán egy hajszállal kerül közelebb a hazai gazdálkodáshoz az a munka, amely könyvjegyzékünkben Wernher kétséges 1505-ös könyve helyére előre léphet. Johannes Jacobus Menardus (1462–1536), az akkori idők egyik legjelesebb (egyébként ferrarai származású) orvosa 1513–1519 között a magyar királyi udvarban élt, s 1535-ben ugyancsak Bázelen megjelent orvostani munkájában

5 Dobos 2011. ezt a kiadást nem említi, holott szerepel a Dóczy–Wellmann–Bakács-féle bibliográfiában, ami szerint a Nemzeti Múzeum könyvtárában is megtalálható. Ezzel szemben említi Wernher írását Herberstein egy másik, 1577-ben Antwerpenben kiadott műve mellékleteként.

sok magyarországi növénynek adta meg leírását és lelőhelyét.⁶ Alig kötődött erősebben a mezőgazdasághoz a bibliográfiában rájuk következő több további kötet is, pedig – a külföldi szerzők hazánk természeti viszonyait tárgyaló vagy ahhoz értékes adatokat szolgáltatató művei és cikkei mellett – közöttük fokozatosan feltűnnek hazai szerzőktől származó vagy Magyarországon nyomtatott munkák is. A magyar szerzőktől származó legkorábbi munkát a tudós orvos Zsámboki (Sambucus) János (1531–1584) készítette, azonban 1574-ben kiadott állatorvosi munkája (*Mulomedicina*) még mindig latin nyelven s hazánktól távol (ezúttal is Bázelen) jelent meg. Élettörténetét ismerve persze őt sem sok szál kötötte Magyarországhoz.⁷ Az első hazai kiadású, magyar nyelvű, a gazdaságot is érintő könyvet, a református superintendensi (tkp. püspöki) méltóságba jutó Méliusz Juhász Péter (1536 körül–1572) *Herbarium*át 1578-ban Kolozsvárott nyomtatták „Heltai Casparne Műhelyében”.⁸ A további – hazai szerzők által összeállított, hazai kiadású – gazdasági könyvekre azonban újra évtizedekig kellett várni.

De akár 1505-öt, akár 1535-öt is tekintjük a magyarországi mezőgazdasági irodalom születési évének, ennek az irodalomnak az első művei bizony akkor is meglehetősen elkéstek a hasonló nyugat-európai (és néhány más közép-európai) kezdeményhez képest. Általános – nem csak hazánkban jelentkező – okának azt tekinthetjük, hogy az agrártermelést évszázadokon, de inkább évezredekken keresztül a hagyományok határozták meg. A művelés tapasztalatai nemzedékről nemzedékre szálltak anélkül, hogy a társadalom komolyabb változtatást igényelt volna bennük. Igaz, a kötöttségek – egyik oldalon a gazdaságukkal alig törődő birtokosok érdektelensége a javításban, a másikon a gazdálkodók alávetettsége, akadályoztatásuk bármilyen változtatás kezdeményezésére – nem is nagyon tette volna ezt lehetővé. Ráadásul a termelők – mindenekelőtt a legfontosabb gazdasági ág, az agrártermelés művelői – a műveltség alapvető ismereteit (pl. az írni, olvasni tudást) is nélkülözték, a gazdálkodás megszervezése, esetleges javítása is a szellemi gondozókra, a műveltség monopóliumával rendelkező egyháziakra maradt. Aligha csodálkozhatunk tehát azon, hogy a középkor bontakozó európai mezőgazdasági (vagy mezőgazdasággal is foglalkozó) irodalmában egyházi személyek, közülük kikerült tudósok, a birtokigazgatásban közreműködő tisztségviselők játszották a legfőbb szerepet.

Európa nyugati fele a mezőgazdasági irodalom terén már a középkorban is jelentős időbeli és színvonalbeli előnyhöz jutott hazánkkal szemben,⁹ ami azonban nem tűnt behozhatatlannak. Hiszen az antikvitás gazdag mezőgazdasági irodalma – táptalaja, a római állam és vele az antik gazdálkodás lehanyaglásával

6 Menardus 1535.

7 Itáliai tanulmányok és bolognai professzorság után Bécsben II. Miksa és II. Rudolf császárok udvari orvosa lett. Dóczy–Wellmann–Bakács 1934: 337.

8 Melius 1578.

9 A középkor mezőgazdasági vonatkozású munkáira ld. Kulischer 1929; Frauendorfer 1963; Pirenne 1971.

– Nyugat-Európában is a feledés homályába merült.¹⁰ Az, hogy majd az érett feudalizmus korában a szerzők újból szívesen hivatkoztak az antik auctorokra, nem jelenti azt, hogy a két korszak irodalmában érdemleges folyamatosságot feltételezhetnénk. A korai középkor ismert gazdasági vonatkozású művei egészen más indítékkal születtek. A források szűkössége miatt persze következtéseink is meglehetősen korlátozottak lehetnek. Az mindenesetre tény, hogy a gazdálkodás nem átfogó, az egyes művelési ágakat ismertető művekkel került vissza az írott művek lapjaira, hanem az egyes gazdaságok (uradalmak) számára készült előírások, utasítások formájában. Bár a műfaj klasszikusnak számító példája (a Karoling-kori, a 8–9. század fordulóján keletkezett *Capitulare de villis*) világi – mégpedig uralkodói – birtok számára készült, többségüket mégis egyházi birtokon rendelték el.

Az agrártermelés tényleges szakirodalmának kezdetét végül mégsem az uradalmi utasítások jelentették, hanem azok az összefoglalónak szánt tudományos művek, amelyeket ugyancsak egyháziak készítettek. Sevillai Isidorus enciklopédikus jellegű *Etimológiájában* a 6. században még az antik műveltség feltámasztására tett kísérletet, ami azonban nem talált folytatásra. A korábbanál jelentősebb figyelmet fordítottak a mezőgazdaságra a skolasztika nagy tudományos összefoglalói. Ez az érdeklődés annál is figyelemreméltóbb, mivel a 12. századig nem készült egyetlen mezőgazdaságról szóló értekezés sem. A 13. századtól megjelenő enciklopédikus jellegű *Summa... vagy Opus...* című összefoglalók (pl. Albertus Magnus vagy Beauvais-i Vince munkái) természetrajzi részéből ezzel szemben nem hiányozhatott a mezőgazdasági ismeretek tárgyalása.

Hiába nőtt meg a mezőgazdasági termékek kereslete és ezzel a gazdálkodás iránti érdeklődés a második évezred kezdetén a gyarapodó lakosság, valamint a népesség összetételének átalakulása következtében, a műveltségi ismeretek monopóliuma még mindig az egyháziak kezében tartotta az irodalmat. A szerzetes Wernher de Gartenaere (Gärtner) által a 13. század második felében írt *Helmbrecht gazda* a munkáját becsülettel ellátó földműves iránti mély szimpátiájával emelkedett ki a kor parasztságot elítélő, gúnyoló irodalmából. Kifejezetten technikai vonatkozású tanácsokat tartalmazott Robert Grosseteste püspök, az oxfordi egyetem magisztere, majd kancellárja (egyébként Bacon tanítómesztere) *Régles* című munkája.

A középkor első összefoglaló mezőgazdasági munkáját végül mégsem egyházi szerző, hanem egy bolognai patrícus, Petrus de Crescentiis (1233–1320) készítette. Persze aligha véletlen, hogy ez a munka a gazdaságilag annyira előremutató Itáliában született meg. Az *Opus ruralium commodorum* (1305 körül) a gyakorlat oldaláról próbálta megközelíteni a gazdálkodás egyes területeit, és adott tanácsokat a művelésre. Egyházi előzményeivel ellentétben számos példányban másolták le, majd a nyomtatás megjelenésével könyv formában is kiadták, s nemcsak eredeti latin nyelvén, hanem élő nyelvekre lefordítva is. 1500-

10 Barta J. 2007.

ig Németországban tizenegy, Itáliában három, Franciaországban ugyancsak három nyomtatott kiadása született, s még a 16. században Lengyelországban is kétszer (1549-ben és 1571-ben) kiadták.¹¹

Ami viszont a 14. század elején még kivételnek számított, idővel természetessé vált.¹² Az egyházi szerzők dominanciája a középkor végére elenyészett, a gazdálkodás már fel tudta kelteni a társadalom egyre differenciáltabb rétegeinek érdeklődését, kiszélesedett a szakírók köre. Az egyházi szerzők mellé, esetenként helyükre világiak léptek, alkalmazkodva a felhasználók, a gyarapodó olvasóközönség s még inkább a megrendelők igényeihez. A váltás nyilvánvaló jelei – nem utolsósorban a 14. század közepén meginduló, súlyos éhínséggel, betegségekkel és Európa leghosszabb (százévesnek nevezett, de évszázadnál is hosszabb) háborújával terhelt, bő évszázadig tartó válság következtében – persze csak lassan mutatkozhattak. A 15. századból így nem is jegyezhetünk jelentős agrármunkát, a 16. században azonban szinte valamennyi nagy nyugat-európai országban megszülettek az első hazai összefoglaló mezőgazdasági művek, amelyeket többször is ki kellett adni. Az itáliai Camillo Tarello, a német Conrad Heresbach, a francia Charles Estienne, az angol Anthony Tusser, a lengyel Anzelm Gostomski neve (legalább a felsorolás szintjén) ma sem hiányozhat az agrártörténeti összefoglalásokból. A korabeli szerzők pedig ezúttal rendszerint nem elégedtek meg a környezetükben folyó, hagyományos gazdálkodás leírásával, hanem tanácsokat, új módszerek, eljárások ajánlását is magukba foglalták.

Az eltérő szándékok eltérő szerzői mentalitást igényeltek, s ezáltal a társadalom eltérő csoportjainak tagjait tették érdekeltté az agrárművek írásában. Akadtak közöttük magas állami tisztségek viselői, uradalmi hivatalnokok, gazdasítztek, esetenként birtokosok, tudósok, tanárok, de akár dilettáns műkedvelők is. (Utóbbira Angliában találhatunk néhány példát, ahol a gazdasági irodalom iránt óriási kereslet alakult ki.) Volt, aki az államháztartás egyensúlyát szerette volna javítani, mások egy-egy uradalom gazdálkodásához adtak jó tanácsokat, de olyanok is akadtak, akik továbbra is a paraszti gazdálkodás színvonalán szerettek volna emelni. Találhatunk a szerzők között egyháziakat is, de korábbi dominanciájukat természetesen elveszítették. A 16–17. század fordulóján publikáló németországi lelkész, Johannes Coler a paraszti gazdaság mindennapjaihoz akart tanácsokat adni, hasonlóképpen a parasztságon kívánt segíteni a 18. századi Johann Friedrich Mayer, ugyancsak lelkész. (Tekintélyét a gúnyolódóktól még egyházi állása sem tudta megvédeni, hiszen a növények nem állati eredetű tápanyagainak népszerűsítése miatt a gipsz-Mayer csúfnevet kapta.) A 17. századi jezsuita Chistopher Fischer, aki rendjének egyik csehországi uradalmát igazgatta, kifejezetten a nagybirtok problémáival foglalkozott. Őket tehát már nem egyházi állásuk szerint kell külön csoportba besorolnunk, hanem munkáik célkitűzése (nagybirtok vagy

11 Podraza 1962. 361.

12 A kora újkori agrárirodalom rövid összefoglalására Goltz 1902. és Frauendorfer 1963.

parasztgazdaság segítése) alapján csatlakoztathatók valamely szerzői csoporthoz.

A 16. századi kezdeteket tartalmilag és műfajilag is egyre változatosabbá váló munkák követték. Közrejátszott ebben az is, hogy a humanisták optimizmusát a 17. században Európa-szerte új gazdasági és politikai válság lohasztotta le. A gazdálkodással járó kockázatok miatt a birtokosok ritkán törekedtek arra, hogy saját kezelésű gazdaságokat alakítsanak ki. Nyugat-Európa országaiban a paraszti családi gazdaság vált általánossá, s ez váltotta ki az ún. Hausvater irodalom kibontakozását. A műfaj legtöbb darabja Németországban született, első szerzőjének az említett Johannes Colert tekintik (1591-től publikált). A Hausvater szerzők újabb generációinak tagjai (mint pl. a 17. században Chistopher Fischer és Wolf Helmhard Hohberg, a 18. században Otto von Münchhausen és Christian Friedrich Germershausen) már inkább a nagybirtokosoknak szánták műveiket. A 17–18. századi uralkodók gazdaságfejlesztő nézetei pedig (amelyek utóbb a felvilágosult abszolútizmus keretében juthattak kifejeződésre) Európa közepén a merkantilizmusból kinőtt kameralizmus eszméit támogatták, benne a mezőgazdaság gyarapításának céljával. Legismertebb 18. századi képviselői (Johann Heinrich von Justi, Joseph von Sonnenfels) szívesen ajánlottak új módszereket a gazdálkodás javítására, bírálva a hagyományos művelés vélt vagy valóságos akadályait.

Magyarország ugyanakkor mintha kivétel lenne az európai folyamatban. Történetünkben a középkori agrárirodalom teljesen kimaradni látszik. Az érett feudalizmus korszakának lezárásáig hazánkban nem született mezőgazdasági szakmunka. Csak feltételezések alapján találjuk nyomát azoknak a középkori műfajoknak is, amelyek témája érintette az agrártermelést. Wenzel Gusztáv 130 éve írt magyarországi agrártörténetében a források ritka adataira, valamint feltételezett párhuzamokra alapozva próbálta meg a magyarországi vagy magyar vonatkozású agrár szakirodalom kezdeteit felvázolni.¹³ Ugyancsak ő feltételezte, hogy a hazánkban található Benedek-rendi kolostorok igyekeztek meghonosítani a regulák kétkezi (kerti) munkára felszólító előírását, s ezáltal idegenből jött rendtársaik számos mezőgazdasági ismeretre tanították meg eleinket. Megemlíti, hogy Kovachich Márton György a kalocsai érseki levéltárban Crescentius művének 1431-ben készült kéziratát találta meg, amely ugyancsak a mezőgazdasági ismeretek elsajátításáról tanúskodhatott.¹⁴ Wenzel próbálkozásai dicséretesek, a tényleges gazdasági szakirodalom hiányát azonban nem cáfolhatják.

De a mezőgazdaság iránti intenzív érdeklődésnek hazánkban jó ideig a kora újkor kezdetén is alig találjuk nyomát. Az újabb kutatások sem akadtak nyomára annak, hogy a 16. században eredeti gazdasági célú munka jelent volna

13 Wenzel 1887. 47–50, 271. stb.

14 Crescentius műve nyilván más hazai könyvtárakba is elkerülhetett, ha nem is kézirat formában. Későbbi, 1490 körül, *Ruralia commoda* címmel Speyerben nyomtatott példánya például megtalálható a Tiszántúli Református Egyházkerület Debreceni Nagykönyvtárában.

meg, még Crescentius Európa számos országában kinyomtatott, számos élő nyelvre lefordított *Opus ruralium*át sem adták ki, pedig erre – mint láthattuk – még Lengyelországban is akadt vállalkozó kedv. Sőt, a 16. században hazai nyomdában idegen szerzőtől sem jelent meg ilyen jellegű kötet. E hiány okát persze nem annyira valamiféle eredendő gazdasági vagy kulturális elmaradottságban kell keresnünk, hanem a politika, pontosabban a nemzetközi helyzet alakulásában. A 16. század második negyedétől mind a hazai gazdaságot, mind a kultúrát súlyos teherként nyomasztotta az oszmán előrenyomulás. A hódoltsági terület mezőgazdaságában a külterjesebb formák – szélsőséges változatában a jószág ridegtartása – váltak dominánssá, ehhez pedig nem kellett gazdasági könyvészet.

Az első valóban mezőgazdasági tárgyú munkák hazánkban így csak a 17. században születtek meg. Számuk azonban akkor is viszonylag csekély maradt, vizsgálódásunkba alig féltucatnyit tudunk bevonni, kettőt ezek közül is ugyanaz a szerző írt. Az öt szerző közül viszont hárman voltak egyháziak. A két világi író a tanítás, oktatás céljából fogott tollat, munkáikban ezért sem törekedtek különösebben az eredetiségre. A soproni Lackner Kristóf (1571–1631) *Actus oeconomicusa* (megjelent 1619-ben) iskoladráma, amelyet a szerző városa diákifjúsága számára írt, de felnőtt polgártársainak is figyelmébe ajánlott. A munka egyértelműen a Hausvater irodalom darabjai közé sorolható, bár a gazdálkodás egyes területei meglehetősen egyenetlenül jelennek meg benne. A legtöbb figyelmet a szőlőművelés kapja, e téren feltételezhetjük a munkában a legtöbb eredetiséget is. Ugyancsak oktatási cézzal publikálta *Magyar Encyclopaediáját* (1653) a tanár Apáczai Csere János (1625–1659). Eredetiségre ő sem igen törekedett, forrásait sem a kortárs mezőgazdasági munkákban, hanem részben az antik szerzők műveiben, részben a kor hasonló jellegű enciklopédikus-tudományos munkái között találta meg. Lackner művével ellentétben a *Magyar Encyclopaedia* magyar nyelvű volt.

A század további három számításba vehető hazai agrárszerzője a katolikus egyházhoz tartozó író volt, ez azonban nem jelentette azt, hogy mindegyikük latinul írt volna. Magyarul születtek meg Lippay János (1606–1666) jezsuita szerzetes mezőgazdasági vonatkozású művei, pedig azok aligha a föld egyszerű művelőinek szóltak. Magyar a nyelve mind a mezei munkákat hónaponkénti rendben felsoroló *Calendarium*nak (1661), mind a három kötetes *Posoni kertnek* (1664–1667; a harmadik kötet a szerző halála után jelent meg). Utóbbi a szerző testvérbátyjának, Lippay György esztergomi érseknek a megbízásából készült, célja a virágzó érseki kert növényeinek megörökítése volt. A *Calendarium*ot szerzője a pozsonyi kert leírásának egyfajta bevezetőjéül szánta, benne azonban nemcsak a kerti munkákról, hanem – Magyarországon gyakorlatilag először – „szántásról, vetésről és több e féle majorsághoz illendő foglalatosságról” is szót ejtett.¹⁵

15 Lippay 1662. Vö. a megfelelő hónapok tanácsaival.

A tudományos igénynek és az oktatás szándékának összefonódása jellemezte a szintén jezsuita Szentiványi Márton (1633–1705) tekintélyes mezőgazdasági vonatkozású háromkötetes szintézisét. A *Curiosiora et Selectiora Variarum Scientiarum Miscellanea* (1689–1709) a szerző mintegy 30 éves munkásságát foglalta össze, hiszen elsősorban korábbi természettudományos cikkeinek gyűjteményeként jelent meg. A természet világát persze a szellemi világ produktumaként, azzal összhangban értelmezte. Leírásaiban helyet kaptak olyan aktuálisabb tárgykörök, mint Magyarország népessége, igazgatása, hadtudományi fejezetek (amelyeket az 1680-as évek török háborúi indokoltak), jogi ismeretek és végül hittudományi kérdések is.

A 17. század magyarországi mezőgazdasági irodalmának áttekintését egy újabb, a Hausvater irodalom keretébe sorolható munkával tudjuk befejezni. Igaz, keletkezési évszámát tekintve ez a mű már a 18. század elejének terméke, szerzője is nagyobb figyelmet próbált szentelni a hazai viszonyoknak, mint elődei. A felvidéki falusi plébános Lyczey János (?–?)¹⁶ *Iter oeconomica* (1707) mégis egy korszak lezárását jelenti a hazai gazdasági irodalomban. A török kiűzése, majd a Rákóczi vezette szabadságharc után a gazdálkodásra új feladatok vártak, s ezekhez másfajta irodalomra volt szükség. Persze a Hausvater irodalom eredeti szándékait tekintve bizonyos fokig az *Iter oeconomicum* is rendhagyó munka, hiszen ez sem a parasztgazdák, s nem is a városi polgárok, hanem a földbirtokosok számára készült. Tanácsai sem elsősorban a művelés technikai oldalára vonatkoztak, hanem sokkal inkább a földesúri adminisztráció, a könyvelés (urbáriumok és leltárak) bevezetésére vagy éppen tökéletesítésére ösztönöztek. A szerző elsősorban azokat a forrásokat kereste, amelyekkel a birtokosok jövedelmüket növelhették.

A felsorolt munkáknak aligha lehetett érdemleges hatása a hazai gazdálkodásra. Példányszámuk alacsony maradt,¹⁷ de nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy általában nem a gazdálkodó emberek számára készültek, hanem vagy tudományos értekezésként, vagy létező gazdaságok leírásaként, egyes esetekben a birtokosok okulására szánt útmutatóul. Nyelvük kivételesen volt magyar, kiindulópontjuk sem annyira a hazai gyakorlat, mint inkább a forrásul használt idegen munkák voltak.

A török kiűzése, az ország egyesítése nem járt együtt a hazai agrárirodalom azonnali felvirágzásával. A mezőgazdaság helyreállítása nem új módszerek meghonosítását kívánta meg, hanem az elvadult földek újra művelésbe vételét, az évtizedekig, talán évszázadokig parlagon maradt szántók újra feltörését, a sokfelé szilajon tartott jószág új háziasítását. Nem csoda, ha Lyczey munká-

16 A korszak többnyire jelentős oktatási feladatot ellátó, így élettörténetében jobban ismert egyházi szerzőjével ellentétben Lyczeyről voltaképpen ma sem tudunk többet, mint amit Szinnyey említ, azaz – úgy tűnik hányatott sorsú – felvidéki plébánosi szolgálatainak helyét. Szinnyey 1902: VIII. 162–163. hasáb.

17 Lackner *Actus oeconomica* a nyomdász számlája szerint 200 példányban készült el. Ma egyetlen példánya ismert az Országos Széchényi Könyvtárban. – Kovács József László szíves közlése.

jának megjelenése után a gazdálkodás irodalmában jó hetven éves szünet következett be. Az érdeklődést és talán a keresletet is mutatja, hogy a 17. században született munkák közül többet is újra kiadtak,¹⁸ az egyetlen új próbálkozás azonban, amely a kor gazdaságát akarta volna összefoglalni, kéziratban maradt. Szerzője, az evangélikus lelkész-tanár Bél Mátyás (1684–1749) az 1730-as években írt *Tractatus de re rustica Hungarorum*ában nem elsősorban gazdasági tanácsokat akart adni, hanem a hazai mezőgazdaság tájanként eltérő sajátosságainak megörökítésére törekedett. Amennyiben tehát a kéziratnak olvasója akadt, az maga dönthette el, hogy melyik módszert kívánja elfogadni. A leírt módszerek persze a hagyományos gazdálkodás jellegzetességeit mutatják (a talajerő visszapótlását pihentetéssel biztosító nyomásos földművelését, a síkvidéken a pusztalegelőket kihasználó jószágartatását). A technikai leírásoknál előbbre mutatónak vélhetjük Bél társadalmi vonatkozású megjegyzéseit, amelyek a parasztság terheit, súlyos kiszolgáltatottságát bírálták.¹⁹

A gazdasági irodalom fellendülése, ami a 18. század utolsó negyedében következett be, az állampolitika beavatkozásához kapcsolódott. Magyarország a bécsi kameralisták gazdaságpolitikai elképzeléseiben mint élelmiszer- és nyersanyag-ellátó szerepelt. A hatóságok legkorábban a hadsereg számára oly fontos ló- és juhtenyésztés (a gyapjú a katonaruha alapanyagát képezte) mennyiségi és minőségi jobbítását szerették volna elérni, amit a takarmánynövény-termesztés ösztönzése követett. De a megyéknek küldött helytartótanácsi felszólításokban, nyomtatott tájékoztatókban többek között helyet kapott a krumpli és a dohány népszerűsítése, a méhészet javítása is, míg a gabonatermesztés ösztönzése csak II. József uralkodásának utolsó éveiben, a török háború megindulása után került be az állampolitikába. A gazdálkodás előmozdítását az udvar gazdasági társaságok alapításával és az iskolai tananyag mezőgazdasági ismeretekkel való kiegészítésével is próbálta előmozdítani. A nem túl eredményes gazdasági társaságok sorából kiemelkedett a jezsuita Fridvalszky János (1740–1781) által működtetett erdélyi mezőgazdasági társaság (1769–1772). A kolozsvári akadémia tanára írott munkában is szorgalmazta az olcsó népelelmezési termékek (kukorica, krumpli, csicsóka) termesztését. Javasolta a trágyázást is, bár a talaj pihentetéséről (az ugar hagyásáról) sem tudott lemondani. Sajnos az általa írt *Projectum oeconomicum* is kéziratban maradt.²⁰

Az iskolákban kezdetben többnyire a Habsburg Monarchia más országaiban megjelentetett német munkák fordítását használták. De a fordítók között is akadtak egyháziak vagy valamely egyházhoz közelálló tanárok. Az osztrák Johann Wiegand (aki egyébként világi személy volt) *Handbuch für die österreichische*

18 Lyczey munkája 1713-ban, Lippay *Posoni kertje* 1753-ban ért meg újabb kiadást, utóbbi *Calendarium*át pedig 1753-ig négyszer nyomták újra. Szentiványi Márton összefoglalója ugyanakkor egy természettudományi tankönyv részeként a közép- és a felső-(akadémiai) szintű oktatásban folyamatosan szerephez jutott.

19 Bél ezen munkája 1984-ben magyar fordításban jelent meg.

20 Csetri 1979: 164–165.

Landjugend c. munkáját (1771) a Tiszántúli Református Egyházkerület superintendensének, piskárkosi Szilágyi Sámuelnek azonos nevű fia fordította le, maga is lelkész és különféle egyházi méltóságok viselője (*Az ausztriai paraszt iffjuságot a jól rendelt mezei gazdaságra oktató kézi könyvecske*, 1774), majd pedig a nyelvtudományból ismert, egyébként piarista Révai Miklós készített belőle az elemi iskolákban használható rövidített tankönyvet (*A mezei gazdaságnak folytatásául*, 1780). Az egyes tankönyveket egyébként a Ratio Educationis által meghatározott iskolai szintekhez igazították. A középfokú (grammatikai és gimnáziumi) oktatásba a gazdálkodás egy latin nyelvű természetrajzi tankönyv révén került be (*Elementa historiae naturalis*, 1778). Szerzőjét nem ismerjük. A gazdálkodásban való hasznosítását nemcsak – az elemi iskolai könyvektől eltérő – latin nyelve és száraz, az ábrákat nélkülöző fejtegetései nehezítették meg, hanem az is, hogy útmutatást, tanácsokat egyáltalán nem tartalmazott. Annál több ilyen került be viszont a gazdasági irodalomban hosszú ideje tartó hiátust ténylegesen megszüntető munkába, Mitterpacher Lajos (1734–1814) háromkötetes *Elementa rei rusticae* c., az akadémiai és egyetemi szintre szánt tankönyvébe (1777–1794). Mitterpacher, aki korai árvasága miatt az egyházba (konkrétan a jezsuita rendbe) való belépésével biztosította tanulásának hátterét, pályáján az akkor Budán működő egyetem professzorságáig jutott. (Az egyetemen 1777-ben külön tanszéket állítottak fel a mezőgazdaságnak.) Magyarországon ő volt az első (és Európában is az első között), aki munkájában a 18. századi angol „új mezőgazdaság” eredményeit – a tudományos igényeknek megfelelően – rendszerbe foglalva megismertette és népszerűsítette. Nemcsak a takarmánynövény-termesztést támogatta, hanem bírálta az ugartartást s a paraszti földek szétaprózottságát, az idegen földeken való korlátlan legeltetés szokását (és jogát) is. A gazdálkodás iránti tudós érdeklődés megnövekedését igazolhatja az is, hogy az immár Pestre költözött egyetemen a következő években a mezőgazdaság több értekezés témájává válhatott (Adamovics Antal: *Tentamen publicum ex agrorum, pratorum et vitium cultura*, 1778; Domin József: *Positiones ex elementis rei rusticae*, 1783).

Az 1780-as években több olyan munka is született, amelyik az új módszerek –elsősorban a takarmánynövény-termesztés – gyakorlati hasznosítására akart ösztönözni. Bár e munkák írói már nem elsősorban egyháziak voltak, a gazdálkodás irodalmából az egyházi szerzők mégsem hiányozhattak. Egy, az állattenyésztés alapjait összefoglaló ausztriai munka (Christian Baumann, *Die vermehrte Rindviehzucht*, 1783) szerzője, aki dunántúli tapasztalataira hivatkozva kívánta a magyar gazdákat felvilágosítani, a cisztercita rend tagja volt, az alföldi gazdálkodás jobbításában elévülhetetlen érdemeket szerző Tessedik Sámuel evangélikus lelkész, a Mitterpacher eredményeit újabb munkában összefoglaló Pankl Máté (1740–1798) a pozsonyi akadémia tanára, jezsuita szerzetes (*Compendium oeconomiae ruralis*, 1790). Hiába kerültek ki más szerzők a világiak közül, ők is szinte kizárólag egyházi jellegű oktatási intézményekben szerezhették ismereteiket (mint pl. a 19. század kezdetének két legismertebb szakírója: Nagyváthy János a sárospataki, Pethe Ferenc a debreceni református kollégiumban).

A gazdálkodás népszerűsítése a 18. század végére tehát létjogosultságot szerzett a magyar tudományos életben és a közéletben. Az udvar által támogatott gazdasági társaságok ösztönző szerepe ugyan a monarchia más tartományaival ellentétben nem igazán tudott megvalósulni, a gazdálkodás ismeretei azonban megjelentek az iskolai tananyagban, s nemcsak az állam által támogatott formában. 1779/1780-ban állította fel Szarvason gazdasági iskoláját Tessedik Sámuel evangélikus lelkész, s 1797-ben indult meg a tanítás Keszthelyen, a Festetics György gróf által felállított Georgikonban. Annak ellenére, hogy a budai egyetemen mezőgazdasági tanszék működött, hazánkban mégis ez utóbbi intézmény biztosított első ízben lehetőséget felsőfokú gazdálkodási ismeretek oktatására és elsajátítására. A gazdálkodás ismereteinek terjesztésére készült új kiadványok, az első gazdasági iskolák megalakulása reményt ébreszthetett arra, hogy a magyar mezőgazdasági irodalom leküzdje korábbi elmaradottságát a térség más országaival (Ausztria, Csehország, Lengyelország) szemben. Ami továbbra is kétséges maradt: az írott művek lapjain megjelenő új eredmények gyakorlati alkalmazása. De ez nem az írók hibája volt, a hazai gazdálkodás még nem igényelt igazi változásokat. A gazdálkodás javítására a 19. század elején csak a társadalmi reformok szükségességének felismerése árán lehetett eljutni. Pontosabban: a fejlettebb gazdálkodáson való elmélkedés logikai következménye a társadalmi reformok szükségességének felismerése lett.²¹

Ha alapos késéssel és bizony a nyugat-, sőt a közép-európaiktól is elmaradó intenzitással, de a koraújkori Magyarországon is születtek mezőgazdasági szakkönyvek. Ha persze a hazai szakírók névsorát vizsgáljuk, azt tapasztalhatjuk, hogy az Európa más országaiban végbement váltás, a világi szerzők előtérbe kerülése a nyugat-európainál sokkal lassabban, annál később ment végbe, agrárszerzőink között jóval tovább találhatunk egyháziakat, mint a kontinens nyugati országaiban. Úgy tűnik, hogy hiába igényelt élelmiszer és takarmány formájában tekintélyes mennyiségű ellátást a 16–17. században az országban állomásozó katonaság, ez – az állandó háborúskodás, a termelőket sújtó bizonytalanság miatt – sem a birtokosokat, sem a föld művelőit nem ösztönözte gazdálkodásuk javítására. Minden szinten meg kellett elégedniük a művelés hagyományos kereteivel és szintjeivel. Ilyen körülmények között a gazdasági könyvészet ritka darabjai nem annyira az agrárszféra igényeit tükrözték, mint inkább valamiféle kulturális követelményt. Hiszen minek másnak tulajdoníthatnánk Lippay György érsek megbízását, amit öccsének, Jánosnak adott, hogy állítson emléket pozsonyi kertjének? Az már bizonyára meghaladta az érsek eredeti célkitűzését, hogy a buzgó testvér nemcsak a kert esztétikai megörökítésére vállalkozott, hanem gazdasági szempontokat is figyelembe vett. Ezért vehette be az alapvetően virágoskertet megörökítő könyvébe pl. a krumplit. (Az általa potadának, magyarul földi almának nevezett növényt egyelőre nem sorban való vetésre ajánlotta, hanem „valahová szélre, a kert szélén”.²²)

21 Barta I. 1963: 318.

22 Lippay 1664: II. 153.

A kultúra ápolása, támogatása pedig hazánkban a koraujkorban is jelentős részben az egyházak hatáskörében maradt. Ezért is maradhatott az agrárirodalom – kissé talán már anakronisztikusan – az egyháziak – azon belül is elsősorban a politikailag és gazdaságilag jelentősebb háttérrel rendelkező katolikusok – kezén. Ha egyelőre ez az irodalom csak a kultúra szintjén tudott is közelíteni Európa nyugati feléhez, mégis lehetővé tette, hogy a körülmények kedvezővé válása – a török kiűzése, a politikai és gazdasági helyzet normalizálódása után, gyakorlatilag a 18. század utolsó negyedében – megnyissa a teret a világi szerzők előtt is.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barta István 1963: A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái. *Történeti Szemle* (6.) 305–343.
- Barta János ifj. 2007: Mintakép vagy akadály? Észrevételek az ókori mezőgazdasági szakírók középkori és koraujkori megítéléséről. Fehér Bence – Könczöl Miklós (szerk.): *Orpheusz búcsúzik. Tanulmányok Sarkady János emlékére*. Károli Egyetemi Kiadó, Budapest. 31–48.
- Bél Mátyás 1984: *Magyarország népének élete 1730 táján*. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Wellmann Imre. Budapest.
- Csepregi Zoltán 2006: Bújócskázó életrajz. Wernher György (1490?–1556) hányatott ifjúsága. In: *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XXIX. Ötvös Péter Festschrift*. Szeged. 41–46.
- Csetri Elek 1979: Az erdélyi Mezőgazdasági Egyesület (1769–1772). In: Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Bukarest. 161–172.
- Dobos Irma 2011: Georgius Wernher Magyarország csodálatos vizeiről. *Bányászattörténeti Közlemények* XI. (6.) 1. 3–14.
- Dóczy Jenő – Wellmann Imre – Bakács István, 1934: *A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvészete, 1505-1805*. I. köt. Budapest.
- Frauendorfer, Sigmund 1963: *Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik*. Bd. I. München–Basel–Wien.
- Goltz, Theodor Freiherr von der 1902: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*. Bd. I–II. Stuttgart–Berlin.
- Kulischer, Josef 1929: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*. Bd. I–II. München–Berlin.
- Lackhner, Christophorus 1619: *Actus oeconomicus*. Francofurti.

- Lippay János 1661: *Calendarium Oeconomium Perpetuum. az az esztergami érsek urunk ő nagysága pozsoni gondviselőjének majorságról írt lajstroma minden esztendőre.* Pozsony.
- Lippay János 1664–1667: *Posoni kert. Kiben minden kerti Munkák, Rendelések, Virágokkal, Veteményekkel... bővségessen Magyar nyelven leírtanak...* I–III. köt. Bécs.
- Lyczey János 1713: *Iter Oeconomicum.* Nagyszombat.
- Melius Péter 1578: *Herbarium az Faknac Fvveknec nevekről, természetekről és hasznairól, Magyar nyelvre és ez rendre hozta az Doctoroc Könyveiből az Horhi Melius Peter. Nyomatott Colosuárat Heltai Gáspárné Mühelylyébe, 1578. Esztendőben.*
- Menardi Joannis 1535: *Medici Ferrariensis... Epistolarum medicinalium libri duodeviginti.* Baseleae.
- Pirenne, Henri 1971: *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Europas im Mittelalter.* München.
- Podraza, Antoni 1967: La littérature agraire à l'époque de la Renaissance. In: Bogdan Suchodolski (ed.): *Actes du XIe Congrès International de'Histoire des sciences. Vol. 5.* Wrocław. 359–364.
- Szentiványi Márton 1689–1709: *Curiosiora et Selectiora Variarum Scientiarum miscellanea.* Nagyszombat.
- Szinnyey József 1891–1914: I–XIV: *Magyar írók élete és munkái.* Budapest.
- Wenzel Gusztáv 1887: *Magyarország mezőgazdaságának története.* Budapest.